

говору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Полшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которіе наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума...»⁷⁵. Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники підняли клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — «показанщини»⁷⁶.

Загалом складається враження, що важливим був не персональний склад учасників старшинської ради, а вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих справ. Так, добір кандидатів міг здійснювати регіментар на свій розсуд, зважаючи на фахову підготовленість і зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

Роль інституту гетьманства в політичній системі козацької України

Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, поруч з Генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Навіть більше, саме цей інститут уособлював собою сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави, вже назва якої походила від його назви, а примусова ліквідація гетьманського уряду російською владою в другій половині XVIII ст. стала початком кінця самої української держави.

Гетьманський уряд розглядався своєрідною гарантією єдності козацької держави. Згідно з переконанням Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови») Військо Запорозьке піде «врозтіч»⁷⁷; а за твердженням його наступника на гетьманстві Демка Ігнатовича, «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁷⁸.

Посада гетьмана, як уже підмітили дослідники⁷⁹, сприймалася тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме у такому розумінні означував суть своїх стосунків до «цієї Малої Росії»: «...над нею же аз старшинствую»⁸⁰. Аналогічний вираз вжито і в стосунку гетьмана до «...цього малоросійського народу» — «...над ним же аз старшинствую»⁸¹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних спостережено також у документах, що вийшли з-під пера Якіма Сомка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича⁸². З кінця XVII ст., тобто в часи гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, традиція зберігається й у документах, зазвичай, вживається термін «регіментар».

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я

на той час малим будучи (малось на увазі посідання промовцем уряду полковника в гетьманування/старшування Богдана Хмельницького. — *Авт.*) старшого слухав»⁸³.

Вживання поняття «старшування» для означення владних дій гетьмана вповні корелювалось із практикою титулування гетьманів — «ясновельможний», що в перекладі на латинь звучало як «ілюстрісімум», тобто в пануючій на той час ієрархії влади «залежний володар», підвладний лише «северенісімуму» (імператору, василевсу, королю). Отже, в семантичному ряду, який означував європейську владну ієрархію другого, нижчого, щабля, український гетьман мав би стояти поряд з європейськими князями, герцогами, іншими васально залежними правителями.

Утім, скажімо, князь Д'єрдь II Ракоці, правитель Трансільванії, де князівська влада була делегована свого часу угорським королем, а крім того, перебувала під протекцією династії Османів, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що «Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»⁸⁴.

Зауваження трансільванського правителя (висловлене, до речі, не в абстрактній політологічній дискусії, а з цілком очевидною прикладною метою — довести власну перевагу у стосунку до українського правителя) правильно відбивають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але хибують під час розгляду окремих етапів еволюції даного політичного інституту — якщо не в площині писаних юридичних норм, то хоч би за фактичним станом речей. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б.Хмельницького із середини 1650-х років наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Після смерті Б.Хмельницького його наступник І.Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман «...володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»⁸⁵, на Корсунській Генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що «...без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁸⁶. Однак, як справедливо відзначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень суперечностей між різними верствами й громадянськими силами, викликаних в результаті зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі — як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот⁸⁷. Реагуючи на суспільні тенденції, І.Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило — «...без жодних виборів... успадкував Велике

Гетьманство і Київське воеводство...», а другий брат – Костянтин – «...успадкував би пільне гетьманство...», щоб у такий спосіб «...на Україні не доходило до вибуху заворушень...»⁸⁸.

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д.Ігнатовича, І.Самойловича та І.Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника⁸⁹. Навіть гетьман П.Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків⁹⁰, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «...після нього сину і внуку його неодмінно...», але й виношував плани «...стати удільним князем...», «...удільним паном і володарем всієї України...», домогтися «...незалежної ні від кого монархічної влади...»⁹¹.

Утім, саме право вільної гетьманської елекції було одним з ключових понять узагальненого образу «козацьких прав і вольностей». Традиція його правового застереження своїми витоками сягала часів розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями першої чверті XVII ст., а у своєму концентрованому вигляді норма була легітимізована договором гетьмана Богдана Хмельницького з російським монархом Олексієм Михайловичем 1654 р. Так, в одній зі складових частин так званих «Березневих статей», а саме в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей» застерігалось: «А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволити Войску Запорожскому избирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем»⁹². Тобто в цьому разі йшлося про право вільної, нічим і ніким не обмеженої елекції, з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Прагнучи впровадити монархічну модель організації владних відносин у Гетьманаті, Хмельницький навесні 1657 р. учинив спробу легітимізувати свої нововведення авторитетом російського царя та московського патріарха. Але інтереси російської правлячої династії в Україні насправді обумовлювали принципово інший алгоритм розвитку політики Кремля щодо моделі владної системи Гетьманату взагалі та форм проведення гетьманських виборів зокрема. Уже реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом факту визнання Юрася Хмельницького офіційним спадкоємцем гетьманства, повноважений представник царя в Україні окольничий Ф.Бутурлін зауважив:

«По смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде...»⁹³.

Загострення і розрив українсько-російських стосунків, що мав місце в роки гетьманування Івана Виговського, не дозволив московському керівництву реалізувати свої амбітні наміри відразу по смерті Богдана Хмельницького. Але вже під час повернення Війська Запорозького, очолюваного його сином Юрієм, під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст нібито договору 1654 р. було включено принципове доповнення, що зобов'язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького «...по обраній, гетьману ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи. И великий государь его царское пресветлое величество пожелует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит»⁹⁴.

Таким чином відтепер впроваджувалася своєрідна процедура інаугурації, котра обов'язково мала проходити в Москві, у царських палахах.

Утім, фактично і Юрій Хмельницький, і його легітимний (з точки зору визнання легітимності московським керівництвом) наступник Іван Брюховецький під різними приводами таки зуміли ухилитися від впровадження цієї правової вимоги в політичне життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. (так звані Глухівські статті) був вільний від неї, містячи, натомість, в собі норму: «...им обирати гетмана по их праву, и чтоб с своего государскаго милосердія пожаловал, велелі дати в войско гетману войсковыя клейнота...»⁹⁵. Щоправда, водночас залишалась у силі норма, зафіксована в Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р., котра забороняла Війську Запорозькому змішувати за будь-які проступки, за винятком лише зради царю, гетьмана з його уряду без відповідного царського дозволу: «А самим однолично гетмана, без указа царского величества, не переменять...»⁹⁶.

Отже, з формально-правового боку розв'язання проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, де-факто утвердилася практика проведення елекційних рад за обов'язкової участі повноважних представників царя — окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст., причому, зазвичай, виряджалися вони в Україну в супроводі царського війська.

Загалом же інститут гетьманства виступав своєрідним уособленням самої козацької державності. А тому будь-які радикальні кроки російської влади, спрямовані на обмеження автономії Гетьманату чи уніфікації його державних порядків із загальноімперськими, неминуче висували

на порядок денний російської політики питання ліквідації гетьманського сану. Так було після смерті гетьмана Івана Скоропадського в середині 1722 р. і Данила Апостола на початку 1734 р. З ліквідації інституту гетьманства розпочались й заходи уряду Катерини II, спрямовані на остаточне знищення самотності українського державного устрою, в 1764 р., коли останній український гетьман Кирило Розумовський був відправлений у відставку.

Яким був владний статус регіментаря? І якими межами окреслювались його владні прерогативи?

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховий правитель очолював усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва — в ролі прямого глави, для решти станів — як верховний арбітр.

Добре обізнаний з технологією влади в Гетьманаті, автор широкого відомого «Літописця» Самійло Величко, котрий значну частину свого життя провів на службі в Генеральній військовій канцелярії, ведучи, наприклад, мову про обрання на гетьманство Петра Дорошенка, вживав таку семантичну форму: «...і вручили йому в нагляд... правління і всі гетьманські тогочасні військові і громадянські справи»⁹⁷. Процитована форма цілком адекватно відбиває й неодноразово застосовану канцелярією гетьмана Данила Апостола офіційну формулу щодо сутності гетьманського правління: «Ми гетьман... маючи владу всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштувати порядки...», «...щоб у народі малоросійському одним перед іншим не могло бути образи і обтяження...»⁹⁸.

Водночас у своїй основі влада гетьмана була обмежена. Формально Генеральна рада обирала на гетьманський уряд пожиттєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у разі смерті володаря гетьманської булави — «Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать...»⁹⁹. Але фактично — як засвідчила доля І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи в результаті заклоту — вибори здійснювалися «до ласки войско-вой».

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д.Ігнатовича та І.Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Бачення української політичної еліти щодо суті гетьманської влади та меж його повноважень у концентрованому вигляді артикульовано у Конституції 1710 р. У відповідності з її нормами, гетьман насамперед повинний був «...старатися и крѣпко застановляти, абы жадное иновѣріе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджено...», а також «высокимъ своимъ разумомъ и искусствомъ, урядъ тотъ Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радѣти и радити», піклуватись «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитому и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ»¹⁰⁰. Крім того, він був зобов'язаний також слідувати за тим, аби людям військовим і посполитим «збыточные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства». Всі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «владгою своею возбраняти, чого и самъ, на добрый инымъ, подручнымъ себѣ, прикладъ, мѣть выстерегаться и не чинити»¹⁰¹. Окремо наголошувалось на необхідності суворого дотримання правових засад у відбиранні та роздаванні майна Війська Запорозького — «...болшъ зась Ясневельможный Гетманъ маетностей добръ войсковыхъ не мѣть самовластно себе привлащати и инымъ, мнѣй въ Воску Запорожскомъ заслужонымъ, а найбарзый чернцамъ, попамъ, вдовамъ бездѣтнымъ, урядникомъ, посполитымъ и войсковымъ мѣлкимъ слугамъ своимъ Гетманскимъ и особамъ приватнымъ, для респектовъ якихъ колвекъ, не раздавати»¹⁰².

У разі порушення гетьманом своїх повноважень — «И если бы что противного, здорового, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного усмотрено было в ясневельможном Гетману» — генеральна старшина, полковники і генеральні радці «моцны будутъ волными голосами чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажеть, публичне, на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенъе правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ уболаженъя и наименьшого поврежденья високого рейментарского гонору»¹⁰³. Водночас гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і прагнення до помсти.

Як бачимо, у документі чітко простежується тенденція до закріплення за гетьманом прав і повноважень, спрямованих на гарантування суб'єктності Гетьманату, непорушності прав і привілеїв його станів, територіальної цілісності, конфесійної стабільності (у тогочасному її розумінні) тощо. Водночас не менш чітко в документі артикульовано й прагнення до обмеження самодержавних проявів у володарюванні українських регіментарів.

У сфері реальної політичної взаємодії протягом усієї другої по-

ловини XVII–XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації, пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів.

Зокрема, у політичному курсі Москви ще з часів правління Івана Виговського виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж принаймні перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Одним з наслідків реалізації такого політичного курсу була ескалація напруги і навіть збройні конфлікти сторін. Певний консенсус у цьому питанні було досягнуто на переговорах, що відбулись у березні 1669 р. в Глухові, під час елекції Демка Ігнатовича.

У відповідності з Глухівськими статтями 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі¹⁰⁴. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також — позбавляти старшину урядів¹⁰⁵. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи реґиментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Особливо цілеспрямовано робота по дискредитації гетьманського звання та звуження його владних прерогатив велась після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I і визнання ним протекторату шведського короля Карла XII у 1708 р.

Чи не в найбільш концентрованому вигляді новий курс російської влади у цій царині був артикульований у листі київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина до центрального уряду з 1710 р., в якому серед іншого зазначалось і таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посяять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться...»¹⁰⁶.

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром I в середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана та нагляду за тим, аби він не

звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, «...неописавшись к великому государю...». Крім того, резидент мав слідкувати, аби в «...гетьмане... никакой штатости к измене и возмущению народа... не было...», у разі потреби — для запобігання «зради» — йому дозволялося використовувати два російських полки, введених до гетьманської резиденції¹⁰⁷. Надалі прерогативи резидента невпинно розширювались, аж поки в 1722 р. його не було замінено на, по суті, паралельний по відношенню до гетьманської влади інститут російської центральної влади — Малоросійську колегію. Завдячуючи сприятливим внутрішнім обставинам, зокрема смерті влітку 1722 р. гетьмана Івана Скоропадського, остання вже на середину 1723 р. фактично повністю узурпувала всю повноту влади в Гетьманаті.

Відновлення гетьманства восени 1727 р. загалом, безперечно, сприяло збереженню української козацької державності ще на декілька десятиліть. Утім, з компетенції гетьмана було забрано функції верховного командування українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також — право завідування фінансовою справою¹⁰⁸. Серйозні обмеження впроваджувались також і у сферу кадрової політики тощо.

Інститут генеральної старшини

Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини¹⁰⁹, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного дорадчого органу при гетьманові, закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначенных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующие, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обородо Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отправовати»¹¹⁰.

Значно зростало значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно зі свідченнями Самовидця, гетьман Б.Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І.Виговського, генерального обозного Т.Носача та генерального судді Г.Лесницького¹¹¹. Або ж, коли в березні 1672 р. Д.Ігнатовича було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря¹¹². По смерті гетьмана Івана Скоропадського (липень 1722 р.)